

**ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΤΟΜΙΚΟΙ
ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ
ΚΑΙ
Ο ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ**

Μελέτη του CYRIL BAILEY

Μετάφραση: ΛΕΩΝΙΔΑΣ Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ Β. ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

Α. Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Β. ΚΑΝΟΝΙΚΟ

Γ. ΑΤΟΜΑ ΚΑΙ ΚΕΝΟ

Δ. ΜΟΝΙΜΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΟΔΙΚΕΣ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ

Ε. Η ΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΑΤΟΜΩΝ

ΣΤ. ΤΑ ΣΥΝΘΕΤΑ ΣΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥΣ

Ζ. ΟΙ ΚΟΣΜΟΙ ΚΑΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ ΜΑΣ

Η. Η ΨΥΧΗ, Η ΑΙΣΘΗΣΗ, Η ΣΚΕΨΗ, ΚΑΙ Η ΒΟΥΛΗΣΗ

Θ. ΟΙ ΘΕΟΙ-ΘΕΟΛΟΓΙΑ, ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Ι. ΗΘΙΚΗ

ΙΑ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΜΕΡΟΣ Β.
ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

A. Η ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Η έκθεση της ατομικής θεωρίας από τον Δημόκριτο φαίνεται να μην έχει κάνει πολύ βαθιά εντύπωση στους συγχρόνους του ή στους άμεσους διαδόχους του, ούτε είναι η αιτία της αποτυχίας της να προσελκύσει την προσοχή για περαιτέρω αναζήτηση. Οι επισκέψεις των σοφιστών από τη Σικελία με την νέα ηθική και ρητορική τους διδασκαλία απομάκρυναν το μυαλό των ανθρώπων από τις παλαιές κοσμολογικές υποθέσεις στις νέες και πιο εντυπωσιακές αναζητήσεις ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας. Ο ίδιος ο Σωκράτης μπορεί να ληφθεί ως το τυπικό παράδειγμα της γενιάς του: ακόμη και αν στα χρόνια της νεότητας του μπορεί να είχε στοχαστεί, όπως οι στοχαστές της προηγούμενης γενιάς, στη φυσική και «στα πράγματα του ουρανού», στην μετέπειτα ζωή του η κύρια σπουδή του ήταν ο άνθρωπος, και οι μαθητές του κατέβαλαν μεγάλη προσπάθεια να αποκρύψουν κάθε προηγούμενο ενδιαφέρον, σαν να ήταν ελαφρά επονείδιστα επεισόδια της νεότητας. Ο Πλάτων, συνεχίζοντας την παράδοση του δασκάλου του, μίλησε προσβλητικά για τις μελέτες στην αστρονομία και τη φυσική, και τις υποβίβαζε στην αρχική εκπαίδευση των νέων, οι οποίοι προετοιμάζονταν για την υψηλότερη ασχολία της διαλεκτικής. Έτσι η παλαιότερη παράδοση της φιλοσοφίας ως έρευνα της φύσης (*φυσιολογία*) σκιάσθηκε από την νεότερη συζήτηση της ηθικής, της πολιτικής, και της μεταφυσικής, και δεν αναβίωσε ξανά σημαντικά: μέχρις ότου η φυσική βρήκε τη θέση της στο εγκυκλοπαιδικό σύστημα του Αριστοτέλη. Μπορεί να βρεθεί επαρκής απόδειξη για το ενδιαφέρον του Αριστοτέλη για τις θεωρίες του Δημόκριτου στη σταθερή κριτική του, αλλά ο Ατομισμός δεν ήταν πειστικός γι' αυτόν: καθώς δεν ήταν καθόλου το λογικό συμπέρασμα των προηγούμενων υποθέσεων, του φαινόταν μάλλον σαν εκτροπή. Παρ' όλα αυτά η Δημοκρίτεια παράδοση δεν εξαφανίστηκε εντελώς¹, και στο δεύτερο μισό του τετάρτου αιώνα π.Χ. διατηρήθηκε από τον λίγο μεγαλύτερο σύγχρονο του Επίκουρου, τον Ναυσιφάνη² από την Τέω. Είναι δυστύχημα ότι δεν γνωρίζουμε παρά λίγα πράγματα για τον Ναυσιφάνη, εκτός από αυτά μέσα από τους Επικούρειους διαύλους, μολυσμένα από την επιθυμία του Επίκουρου να διατηρήσει την ίδια του την φιλοσοφική ανεξαρτησία η οποία έλαβε τη μορφή βίαιης κατάχρησης αυτών στους οποίους όφειλε τα περισσότερα. Συλλέγουμε εντούτοις ότι ο Ναυσιφάνης, που διακήρυσσε ο ίδιος ότι ήταν μαθητής του Δημόκριτου, επίσης είχε επηρεαστεί σημαντικά από τον Πύρρωνα³. Εάν υιοθέτησε κάτι από τον σκεπτικισμό του Πύρρωνα, αυτό πρέπει να μην ήταν εκλεκτικός συνδυασμός, επειδή ο ίδιος ο Δημόκριτος είχε δείξει πολύ εμφανώς ίχνη σκεπτικής τάσης και ο Ναυσιφάνης πρέπει να είχε κάνει κάτι παραπάνω από το να ωθήσει τις αμφιβολίες του δασκάλου του λίγο πιο πέρα. Από τα κείμενα του πολύ λίγα γνωρίζουμε, εκτός ότι

1 D L i15 υπονοεί ότι είχε πολλούς μαθητές, αν και κανείς δεν ήταν φημισμένος.

2 D L ομοίως από Σουήδα *Επίκουρος* (Diels, *Ναυσιφάνης*, A 4), Δες Κικέρ. *Για τη φύση των Θεών* i 26 73, D A 5, και D L x 13.

3 D L ix 64, 69, Δες Σενέκα, *Επ* 88 43, D B 4.

δημοσίευσε ένα έργο που ονομαζόταν «Ο Τρίπους»⁴ που λεγόταν ότι ήταν η βάση του Κανόνα του Επίκουρου. Στα αποσπάσματα του βιβλίου του Φιλόδημου⁵ Περί Ρητορικής υπάρχουν κάποιες αναφορές στον «Τρίποδα», από τις οποίες φαίνεται ότι ο Ναυσιφάνης υποστήριζε τη θέση ότι ο φυσικός επιστήμονας (ὁ φυσικός) προσαρμοζόταν καλά στην μελέτη της ρητορικής: είναι λογικό να συμπεράνουμε ότι ο Φιλόδημος επιθυμώντας να εισάγει στην επικούρεια φιλοσοφία μελέτη την οποίαν ο δάσκαλος του είχε αποκλείσει ήταν χαρούμενος να προσφύγει στον ίδιο το δάσκαλο του Επίκουρου. Μια περισσότερο ενδιαφέρουσα αναφορά⁶ μας λέει ότι ο Ναυσιφάνης επέλεγε σαν το τέλος της συμπεριφοράς την «ακαταπονία», (*ἀκαταπληξία*) που φαίνεται ότι είναι κάτι ενδιάμεσο ανάμεσα στην «αφοβία» (*ἀθαμβία*) του Δημόκριτου και την «αταραξία» (*ἀταραξία*) του Επίκουρου.

Η φιλοσοφία ίσως επηρεάζεται λιγότερο από εξωτερικές περιστάσεις απ' όσο οι περισσότεροι κλάδοι της ανθρωπίνης σκέψης και της λογοτεχνίας, αλλά ήταν αναπόφευκτο οι αλλαγμένες συνθήκες της ζωής στην Ελλάδα, και ειδικά στην Αθήνα, προς το τέλος του τέταρτου αιώνα να επηρεάσουν και τη σφαίρα της δράσης της και την κατεύθυνση της διδασκαλίας της. Το ενδιαφέρον στα ηθικά και πολιτικά προβλήματα ήταν η φυσική κατάληξη της ακμαίας ύπαρξης της Αθηναϊκής Δημοκρατίας τον πέμπτο αιώνα, όταν η πιστοποίηση του καλού άνδρα και του καλού πολίτη και ακόμη το όνειρο του φιλοσόφου βασιλιά δεν ήταν παρά μια εξιδανίκευση της ζωής του κοινού Αθηναίου πολίτη. Η προσωρινή ανάκαμψη της Αθήνας μετά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο και ο αγώνας που επακολούθησε ενάντια στην εισβολή του Φιλίππου της Μακεδονίας διατήρησε το ίδιο ιδεώδες μπροστά στα μάτια των ανδρών και έκανε δυνατή τη φιλοσοφία του Πλάτωνα. Η κυριαρχία του Αλέξανδρου και η κατάδυση των Ελληνικών Πόλεων-Κρατών στο νέο και συνεχώς επεκτεινόμενο βασίλειο είχε την αντανάκλαση της στα έργα του Αριστοτέλη: ένας μεγαλύτερος ατομικισμός στην Ηθική και η αναβίωση των παλαιότερων επιστημονικών ενδιαφερόντων είναι φυσικά στον δάσκαλο της βασιλικής αυλής, αλλά παρέμεναν αρκετά από το παλαιό πνεύμα για να συντηρήσουν σχεδόν αναλλοίωτο το πολιτικό ιδεώδες. Αλλά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα⁷, όταν πέθανε ο Αλέξανδρος, και ο πολιτισμένος κόσμος είχε γίνει το πεδίο μάχης των «επιγόνων», όταν η ίδια η Αθήνα έπεφτε στα χέρια του ενός κατακτητή μετά τον άλλον και διατηρούσε μόνο αρκετή ελευθερία να υποδέχεται κάθε νέο δεσπότη με μεγαλύτερη κολακεία απ' ότι τον προηγούμενο, η πολιτική ζωή είχε γίνει λίγο καλύτερη από μια τυπικότητα και το παλαιό ιδεώδες του καλού πολίτη μόνο παρωδία. Η Αθήνα δεν ήταν πλέον κράτος παρά δήμος: η πολιτική ικανότητα είχε υποχωρήσει μπροστά στο εμπόριο, η πολιτική στην κοινωνία, και -μια μικρή αλλά σημαντική αλλαγή- η Παλαιά Κωμωδία στη Νέα. Με την αλλαγή της ζωής και της συμπεριφοράς υπήρξε επίσης και αλλαγή στη σκέψη: οι φιλοδοξίες και οι ελπίδες της

4 D L x 14.

5 ii 48 και iv 10. Δες Diels, B 1 και 2.

6 Κλήμης Αλεξ. *Στρωμ.* ii 130, Diels, B 3.

7 Μια πληρέστερη και ενδιαφέρουσα περιγραφή της τύχης και της κατάστασης της Αθήνας βρίσκεται στο έργο του Wallace *Epicureanism*, chap. II. Δες για παραδ. Κεφάλαιο Θ'.

ελεύθερης δημοκρατίας είχαν γεννήσει τον ιδεαλισμό στην υπόθεση, η εμπορική κοινή λογική του νέου καθεστώτος στράφηκε στο αισθητό και το υλικό. Το αποτέλεσμα στη φιλοσοφική σκέψη κατευθυνόταν να γίνει διπλό: από τη μια πλευρά η πολιτική φιλοσοφία πρέπει να εξαφανισθεί, επειδή ήταν σχεδόν χωρίς νόημα, και η θέση της έπρεπε ομοίως να καλυφθεί, για να απαντήσει στην απαίτηση για υλισμό κοινής λογικής, με την αναβίωση του ενδιαφέροντος για την φυσική: από την άλλη μεριά η ηθική φιλοσοφία πρέπει να πάρει ατομιστική στροφή, και οι άνθρωποι πρέπει να διδαχθούν να ζουν, εάν όχι σαν απομονωμένες μονάδες, τουλάχιστον σαν ιδιώτες μέλη μιας κοινότητας. Και έτσι περίπου την ίδια εποχή προέκυψαν φυσικά τα δυο αντίπαλα δόγματα του Στωικισμού και του Επικούρισμού. Καθώς διέφεραν σημαντικά σε κάποια από τα βαθύτερα αξιώματα τους – κυρίως στη θεολογία τους, επειδή οι στωικοί πίστευαν στην θεϊκή κυβέρνηση του κόσμου και της ζωής του ανθρώπου, ενώ για τους επικούρειους η ιδέα αυτή ήταν αποκρουστική- και οι δυο απαντούσαν εξίσου στην απαίτηση. Η ερμηνεία τους για τον φυσικό κόσμο ήταν υλιστική, η ηθική τους ήταν ατομιστική. Επιπλέον, πλησιάζουν περίεργά μεταξύ τους στα πρακτικά ηθικά ιδεώδη: η «αυτάρκεια» (*αυτάρκεια*) του Στωικού δεν ήταν πολύ απομακρυσμένη από την «αταραξία» (*άταραξία*) του Επικούρειου. Για τέσσερις αιώνες τα δυο δόγματα έπρεπε να μάχονται το ένα το άλλο, πρώτα στην Ελλάδα και κατόπιν στην Ρώμη, και ο χρόνος και η διαμάχη τα οδήγησαν σταδιακά ακόμη μακρύτερα: αλλά και τα δυο ήταν όμοια στην προέλευση το φυσικό προϊόν των περιστάσεων, απαντά, διαφέροντας κυρίως στον τόνο, στις ίδιες απαιτήσεις. Και ήταν ακριβώς αυτές οι απαιτήσεις οι οποίες έκαναν αδύνατον να αναπτυχθούν από την Σωκρατική παράδοση περνώντας μέσα από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη: η φυσική φιλοσοφία που χρειαζόταν τώρα πρέπει να είναι κάτι πλησιέστερο σε ομοιότητα με τις προηγούμενες υποθέσεις των προσωκρατικών και οι βασικές ιδέες της ηθικής διδασκαλίας πρέπει να αναζητηθούν αλλού παρά ανάμεσα στους Ακαδημαϊκούς και τους Περιπατητικούς. Αν και στον Επίκουρο υπάρχουν ίχνη της επίδρασης του Αριστοτέλη⁸ και μια οξεία κριτική⁹ είχε ακόμη δει προσέγγιση στις αρχές του Πλάτωνα, δεν υπάρχει ποτέ λέξη πολεμικής ενάντια και στους δυο: η πολεμική του Επικούρου είναι με τους προσωκρατικούς, και το χρέος του, το οποίο δεν αναγνωρίζει και ακόμη το αρνείται βίαια, είναι προς τον Λεύκιππο και τον Δημόκριτο. Δεν είναι πράγματι αλήθεια να πούμε ότι ο Επίκουρος δανείστηκε τη φυσική του θεωρία χονδρικά από το Δημόκριτο, επειδή σε πολλά βασικά σημεία διέφερε από αυτόν, πιο ειδικά στην απόρριψη και του σκεπτικισμού και του ντετερμινισμού, αλλά όχι μόνο είναι οι βασικές ιδέες του Ατομισμού που προέρχονται άμεσα από την παλαιότερη σχολή, αλλά σε κάθε σημείο στη θεωρία όμοιες σαφείς αντιλήψεις και λεπτομέρειες μπορούν να εντοπισθούν στις πηγές τους. Η μεγάλη διάκριση του Επικούρου σαν φιλόσοφος βρίσκεται εν μέρει χωρίς αμφιβολία στην σαφήνεια της σκέψης του – αν και δυστυχώς όχι στην έκφραση του- εν μέρει στην διορατικότητα με την

8 Δες για παραδ. Κεφάλαιο Θ'.

9 Giussani, *Stud. Lucr.*, p. 257, n 1.X 1-27. Αναφορές για την ζωή του Επικούρου θα δοθούν μόνο από άλλες πηγές από τον Διογένη.

οποίαν είδε πως το υλικό που χρειαζόταν βρίσκεται έτοιμο στα χέρια του στο έργο του Δημόκριτου, και στην εφευρετικότητα με την οποία ήταν ικανός να διαμορφώσει και να το προσαρμόσει για να ικανοποιήσει νέες απαιτήσεις.

Ένας «βίος» του Επίκουρου από συρραφή διαφόρων έργων δίδεται από τον Διογένη Λαέρτιο¹⁰, που έχει συνταχθεί προφανώς από διάφορες πηγές χωρίς καμία σκέψη συνέχειας ή ακόμη αλληλουχίας, από τον οποίον εντούτοις είναι δυνατόν να σχηματίσουμε μια καλή εικόνα μιας όχι πολύ περιπετειώδους σταδιοδρομίας. Ο πατέρας του ο Νεοκλής, ο οποίος ήταν Αθηναίος από τον Δήμο του Γαργητού, χωριό λίγα μίλια βορειοανατολικά των Αθηνών, ήταν ένας από τους πολλούς οι οποίοι μετά την κατάκτηση της Σάμου άρχισαν να πηγαίνουν στο νησί ως άποικοι το 352 ή το 351 π. Χ. με την ελπίδα να βελτιώσουν την περιουσία τους. Εκεί προφανώς ακολούθησε το επάγγελμα του διδασκάλου¹¹, ενώ η γυναίκα του, η Χαιρεστράτη, λέγεται ότι ήταν ένα είδος αγύρτισσας ιέρειας, που πήγαινε από σπίτι σε σπίτι κάνοντας δεισιδαιμονικές ιεροτελεστίες και εξαγνισμούς. Ο Επίκουρος εάν γεννήθηκε το 342 ή το 341 π.Χ., στην Αττική ή μετά την μετακίνηση στη Σάμο είναι άγνωστο, αλλά είναι βέβαιο ότι πέρασε την παιδική του ηλικία στο νησί, βοηθώντας τους γονείς του, όπως λέει ο μύθος, στις τέχνες τους: εάν υπάρχει κάποια αλήθεια στην ιστορία ότι τριγύριζε με τη μητέρα του σαν ακόλουθος, απαγγέλοντας τις φράσεις για τα ξόρκια της, θα μπορούσε να έχει εμπνευστεί σε αρκετά μικρή ηλικία από την απέχθεια για τη δεισιδαιμονία, η οποία κατόπιν ήταν τόσο σημαντικό γνώρισμα στην διδασκαλία του. Πήρε μαθήματα φιλοσοφίας, όπως συνήθιζε να λέει ο ίδιος, στην ηλικία των δεκατεσσάρων ετών, ωθήθηκε σε αυτήν, όπως συνεχίζει η ιστορία, επειδή οι δάσκαλοι του ήταν ανίκανοι να του εξηγήσουν τι εννοούσε ο Ησίοδος με το αρχέγονο «χάος»: κάποια άλλη ιστορία, όχι αντίθετη με αυτήν, αναφέρει ότι περίπου εκείνη της εποχής συνάντησε τυχαία τα έργα του Δημόκριτου και με ευχαρίστηση τα καταβρόχθισε. Όπως και να είναι τα πράγματα, στην ηλικία των δεκαοκτώ ετών ο Επίκουρος πήγε στην Αθήνα, χωρίς αμφιβολία για να περάσει την «δοκιμασία» (*δοκιμασία*) και να εγγραφεί στους Εφήβους του δήμου της καταγωγής του. Η επίσκεψη του συνέβη σε κρίσιμη στιγμή, επειδή με το θάνατο του Αλέξανδρου το 323 π.Χ. η Αθήνα έπεσε στα χέρια του Περδίκου, κηδεμόνα των γιών του, ο οποίος ύστερα από συμβουλή του Αντίπατρου, βασιλιά της Μακεδονίας, εξεδίωξε πρακτικά τη δημοκρατία, αφήνοντας την πόλη στην διοίκηση των πλουσιότερων εμπορικών τάξεων, οι οποίες έπρεπε πιθανόν να είναι πρόθυμες για ειρήνη με κάθε κόστος. Σαν μέρος της ίδιας κίνησης καταστολής ο Περδίκας εξόρισε του Αθηναίου έποικους από τη Σάμο, και, ενώ ο Επίκουρος ήταν ακόμη στην Αθήνα, ο Νεοκλής υποχρεώθηκε να εγκατασταθεί στην Μικρά Ασία. Ο Επίκουρος επέστρεψε εκεί στην οικογένεια του και για κάπου δέκα χρόνια ήταν μαζί τους

¹⁰ Αναφορές για την ζωή του Επίκουρου θα δοθούν μόνο από άλλες πηγές από τον Διογένη.

¹¹ Η ύποπτη ομοιότητα αυτής της ιστορίας με τις κατηγορίες ενάντια στους γονείς του Αισχίνη από τον Δημοσθένη, *de Cor.* 313, ήταν η αιτία να υπάρχει αμφιβολία για την αλήθεια της.

σε διάφορες Ασιατικές πόλεις, και κυρίως στην Κολοφώνα και στην Τέω. Εδώ προχώρησε χωρίς αμφιβολία τις φιλοσοφικές του σπουδές, και αυτή την χρονική περίοδο συνάντησε τον Ναυσιφάνη, ο οποίος τότε δίδασκε στην Τέω. Αν και πάντοτε δήλωνε την μεγαλύτερη περιφρόνηση για τον «Μαλάκιο»¹² (πλεύμων) και υποστήριζε ότι δεν όφειλε τίποτα σε αυτόν, αλλά παραδέχεται ότι παρακολουθούσε τις διαλέξεις του «παρέα με κάποιους επιμελείς νεαρούς», και χωρίς αμφιβολία ακόμη περισσότερο τον προσέλκυε η διδασκαλία του Ατομισμού του Δημόκριτου. Στην ίδια περίοδο μπορεί να προσδιορισθεί η σπουδή του στους προσωκρατικούς φιλοσόφους, ανάμεσα στους οποίους είχε ευνοϊκή εκτίμηση για τον Αναξαγόρα και τον Αρχέλαο, τον δάσκαλο του Σωκράτη·, Λέγεται ότι ήδη είχε επηρεαστεί πριν φύγει από τη Σάμο από τον Πάμφιλο, μαθητή του Πλάτωνα, αλλά ήταν πιθανόν πρώιμος ενθουσιασμός και φαίνεται να άφησε μικρό ίχνος στη σκέψη του.

Στα τριάντα του (311 π. Χ.) εγκαταστάθηκε στη Μυτιλήνη, συγκέντρωσε γύρο του κάποιους μαθητές – περιλαμβάνοντας χωρίς αμφιβολία τους τρεις αδελφούς του, που η αφοσίωση τους σε αυτόν συνεχίστηκε σε ολόκληρη τη ζωή τους¹³- και αναγνωριζόταν τώρα ως δάσκαλος φιλοσοφίας. Αργότερα στην Λάμψακο η σχολή του αναπτύχθηκε και έκανε πολλούς αφοσιωμένους οπαδούς, περιλαμβανομένου του Μητρόδωρου, μεταγενέστερα τους πιο σημαντικούς επικούρειους συγγραφείς, τον Κωλώτη, αντικείμενο πολύ αργότερα της επίθεσης του Πλούταρχου, τον Πολύαινο, τον Ιδομενέα, και τον Λεοντέα, με τη γυναίκα του τη Θεμίστα. Εμπνεόμενος, όπως φαίνεται, από την επιτυχία του, αποφάσισε να επιστρέψει στην Αθήνα, και εκεί να δημιουργήσει ένα είδος μόνιμης αδελφότητας, να ζήσουν μαζί στην άσκηση των αρχών του. Η Αθήνα ήταν τώρα (307 π. Χ.) υπό την κυριαρχία του Δημήτριου του Πολιορκητή, στον οποίον οι πολίτες ήταν αφοσιωμένοι με τέτοια δουλική κολακεία ώστε να κάνουν την αστική ή την πολιτική ζωή με την πραγματική έννοια του όρου κάτι το απελπιστικά αδύνατο: και ο μεγάλος τους σεβασμός για τον νέο τους ηγεμόνα τους φόρτωσε με την πιο μεγάλη δεισιδαιμονία. Στην Αθήνα ο Επίκουρος αγόρασε ένα σπίτι στην συνοικία Μελίτη, ανάμεσα στην πόλη και τον Πειραιά, και επίσης, αν και πιθανόν δεν ήταν συνδεδεμένος με το σπίτι, τον περίφημο Κήπιο. Εκεί αποτραβηγμένος από τον κόσμο και μη συμμετέχοντας στην πολιτική ή ακόμη στη κοινωνική ζωή, ο Επίκουρος παρέμενε με την μικρή του κοινότητα, εκτός από ένα περιστασιακό ταξίδι να δει τους φίλους του στη Λάμψακο, για περίπου τριάντα επτά χρόνια. Εκτός από τα αδέλφια του και τους μαθητές του που έφτασαν στην αρχή μαζί του, ή έρχονταν από καιρού εις καιρόν να τον επισκεφθούν από τη Λάμψακο, ακολουθείτο επίσης από τον Έρμαρχο από τη Μυτιλήνη, ο οποίος αργότερα διαδέχθηκε τον Επίκουρο στην ηγεσία της κοινότητας. Ακούμε επίσης για τον Πυθοκλή¹⁴, έναν νεαρό, τον οποίον αγαπούσε πολύ και θαύμαζε ο Επίκουρος, και τον Τιμοκράτη, τον αδελφό του Μητρόδωρου, ο οποίος αργότερα αποχώρησε από την αδελφότητα και έγινε ένας από τους πλέον

12 Σεξτ. Εμπ. *Προς Μαθημ.* 1 3. C B fr, 22, U 114. Δες D L x 7, 8.

13 Πλουτ. *Περί Φιλαδέλ.*, 16 487. U 178.

14 Δες C B fr 33. U 161-5. Σε αυτόν απευθύνεται η δεύτερη επιστολή.

κακοήθεις αντιπάλους. Οι γυναίκες επίσης είχαν τη θέση τους στην κοινότητα, και ανάμεσα τους όχι μόνο γυναίκες με θέση όπως η γυναίκα του Λεοντέα η Θεμίστα, αλλά πολλές ακόμη από την τάξη των εταίρων. Η πιο διάσημη από αυτές ήταν η Λεόντιον, η οποία έδειξε σημαντική φιλοσοφική ικανότητα και παντρεύτηκε τον Μητρόδωρο, με τον οποίο απέκτησε ένα γιό και μια κόρη. Ακόμη και δούλοι γίνονταν δεκτοί, και ένας ο Μυς, τον οποίο ο Επίκουρος αργότερα απελευθέρωσε με τη διαθήκη του, διακρίθηκε στην κοινότητα.

Ο Επίκουρος έζησε με τους μαθητές του στον «Κήπο» με όρους της μεγαλύτερης φιλίας και στοργής. Αυτός ο ίδιος έγραψε πολλά και ενθάρρυνε τους πιο ικανούς από τους οπαδούς του να γράψουν και αυτοί: συμβούλευε τους άλλους να απομνημονεύουν τις κύριες αρχές του συστήματος. Δεν συμπεραίνουμε ότι ο Επίκουρος έδινε διαλέξεις ή ακόμη κανονικές οδηγίες στους μαθητές του, όπως έκαναν οι ηγέτες των άλλων σχολών, αλλά υπήρχε πολύ φιλική συζήτηση, δάσκαλός και μαθητές μαζί εξελίσσονταν και συζητώντας νέες λεπτομέρειες και όψεις του συστήματος. Ήταν αναπόφευκτο η στενή φιλία της κοινότητας, ειδικά βλέποντας την παρουσία γυναικών ανάμεσα τους, να προκαλέσει σκάνδαλο, και οι δύο ο Διότιμος, ο Στωικός, και ο Τιμοκράτης, ο αποστάτης, δημοσίευσαν βίαιες επιθέσεις εναντίον του Επίκουρου, παρουσιάζοντας τη ζωή στην αδελφότητα σαν ζωή αισθησιακής ακολασίας. Δεν υπάρχει λόγος να υποθέσουμε ότι υπήρχε κάποια αλήθεια σε αυτές τις κατηγορίες, ενώ από την άλλη μεριά, όπως δείχνει η ηθική φιλοσοφία του Επίκουρου, το ιδεώδες της κοινότητας δεν ήταν αυτό μιας απόλυτης ή ασκητικής αγνότητας. Το ότι βεβαίως δεν παραδίδονταν στην λαιμαργία είναι σαφές από πολλές ενδείξεις της απλότητας της ζωής τους. Συνήθιζαν να ξοδεύουν μια μνα την ημέρα για τις ανάγκες του τραπεζιού: μισή μνα για κρασί κάπου κάπου τους ικανοποιούσε, αλλά το συνηθισμένο τους ποτό ήταν το νερό. Η τροφή ήταν ισότιμη – μόνο ψωμί σαν κανόνας με περιστασιακή προσθήκη καρυκεύματος¹⁵: «στείλε μου ένα μικρό δοχείο τυρί ώστε, όποτε θέλω να μπορώ να τα περνάω πολυτελώς». Η πολυτέλεια ήταν πράγματι απαγορευμένη από τις αρχές της επικούρειας φιλοσοφίας, καθώς δεν συνέβαλε πραγματικά στην αληθινή ηδονή ακόμη και του σώματος. «ξεχειλίζει το σώμα μου από ευχαρίστηση»¹⁶, έγραφε ο δάσκαλος, «όταν ζω με ψωμί και νερό, και φτύνω τις ηδονές που φέρνει η πολυτέλεια, όχι καθαυτές, αλλά για τις δυσχέρειες που τις ακολουθούν». Αυτό είναι πολύ μακριά από τη ζωή ενός «επίκουρου». Κατά καιρούς παρατηρείτο μέρα γιορτής, κυρίως στα γενέθλια του Επίκουρου, και οπωσδήποτε μετά τον θάνατο του, στις 20 κάθε μήνα στη μνήμη του ίδιου και του Μητρόδωρου. Αν και αυτή η λιτή ζωή δεν συνεπαγόταν μεγάλα έξοδα, αλλά απαιτούνταν χρήματα για την κοινότητα. Ο Επίκουρος δεν είχε σχηματισμένο κοινό απόθεμα, επειδή νόμιζε ότι αυτό πρόδιδε δυσπιστία, αλλά δεχόταν και μάλιστα ζητούσε εθελοντικές συνεισφορές: «στείλε μας, λοιπόν», γράφει στον Ιδομενέα, «προσφορές για

15 C B fr 39. D L x 11.

16 Στοβ. *Floril* xvii 34. C B fr 37. U 181.

την φροντίδα του θείου σώματος μας εκ μέρους του εαυτού σου και των παιδιών σου»¹⁷.

Η εικόνα της κοινότητας μπορεί να συμπληρωθεί με ορισμένες λεπτομέρειες του προσωπικού χαρακτήρα του ίδιου του Επίκουρου. Όχι μόνο απείχε από την δημόσια ζωή, και δεν ζητούσε αναγνώριση από το Κράτος ή τους κυβερνήτες, αλλά αρνιόταν ρητά κάθε επιθυμία για δημοσιότητα. «Ποτέ μου δεν λαχτάρησα να αρέσω στους πολλούς. Αυτά που τους αρέσουν δεν τα γνώρισα και αυτά που γνωρίζω απέχουν πολύ από το να τα καταλάβουν»¹⁸. «αυτά δεν τα λέω για τους πολλούς»¹⁹, λέει σε έναν από τους μαθητές του, «αλλά για σένα, είμαστε ό ένας για τον άλλον μεγάλο ακροατήριο». Από την άλλη μεριά η αγάπη του και η προσωπική του ευγένεια προς τους φίλους του και τους οπαδούς του δεν γνώριζε όρια. Αυτό περιγράφεται ικανοποιητικά από τα πολυάριθμα διασωθέντα αποσπάσματα επιστολών σε απόντες φίλους, που περιλαμβάνουν όχι μόνο, όπως οι επιστολές που διασώθηκαν πλήρως από τον Διογένη, επιτομές των διαφορετικών μερών της φιλοσοφίας του, αλλά πολλούς προσωπικούς τόνους φιλίας και στοργής. Μιλάει για τον εαυτό του, επευφημώντας με θύελλα συγκίνησης στην λήψη μιας επιστολής από την «αγαπημένη μου μικρή Λεόντιον»²⁰, λέει στον Πυθοκλή ότι θα «καθίσω περιμένοντας την ποθητή και ισόθεη έλευση σου»²¹, και ευχαριστεί²² τους φίλους του για την φροντίδα τους προς αυτόν και τις αποδείξεις της καλής τους θέλησης «που φτάνει μέχρι τον ουρανό». Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η συχνά παρατιθέμενη επιστολή σε ένα παιδί, πιθανόν στην κόρη του Μητρόδωρου και της Λεόντιον, γραμμένη κατά τη διάρκεια μιας απουσίας του από την Αθήνα: «Φτάσαμε σώοι και αβλαβείς στη Λάμψακο εγώ, ο Πυθοκλής, ο Έρμαρχος και ο Κτήσιππος. Εκεί βρήκαμε τη Θεμίστα και τους άλλους φίλους σε καλή υγεία. Να είσαι καλά και να υγιάνεις και συ και η μαμά σου, και να υπακούς στον Μπαμπά σου και στον Μάτρωνα, όπως και πρωτύτερα. Να ξέρεις καλά – ότι και εγώ και όλοι οι άλλοι σ' αγαπάμε πολύ, γιατί πάντοτε τους υπάκουες σε όλα»²³. Την ίδια βαθιά στοργή έδειχνε ο Επίκουρος στους γονείς του και τους αδελφούς του, και εφιστάται η προσοχή περισσότερες φορές στην ευγένεια και την γενναιοδωρία του προς τους δούλους. Στα θρησκευτικά θέματα παρά την απέχθεια του για την δεισιδαιμονία και τις δικές του θεολογικές θεωρίες, ήταν πιστός στην παρακολούθηση των γιορτών της πολιτείας, και δεν είχε κοροϊδευτικό πνεύμα ότι έγραψε πραγματεία για την «Οσιότητα».

Σχεδόν το μόνο χαρακτηριστικό, το οποίο μας αποκαλύπτει την δυσάρεστη πλευρά της φύσης του Επίκουρου, είναι η βίαιη αντίθεση του προς τους άλλους φιλοσόφους, η οποία λαμβάνει πολύ περίεργη μορφή. Ισχυριζόταν

17 Πλουτ. *Προς Κωλώτ.* 18 1117. C B fr 26. U 130. Δες Φιλόδημ. V H² 1 127. C B fr 41. U184.

18 Gnomolog. Cod Par. 1168, f 115'. C B fr 43. U 187.

19 Σενεκ. *Επικ.* 7 11. U 208.

20 C B fr. 32, D L x 5.

21 C B fr. 34. D L x 5.

22 Πλουταρχ. *ὅτι οὐδ' ἠδέως* 15, 1097c. C B fr 40. U183.

23 Παπυρ. Ερκολ. 176, στυλ. 18. C B fr. 35. U 176.

πλήρη ανεξαρτησία από όλους αυτούς κι υποστήριζε ότι ήταν εντελώς αυτοδίδακτος. Σαν συνέπεια όταν στη σειρά των διασωθέντων έργων του έχει την ευκαιρία να αντικρούει τις θεωρίες τους, πάντοτε το κάνει χωρίς να αναφέρει το ονόματα τους: όταν, από την άλλη μεριά, αναφέρει με το όνομα του άλλον φιλόσοφο, είναι μόνο για να τον καλύψει με βρισιά, η οποία αυξάνεται σε βιαιότητα, όσο περισσότερο ο Επίκουρος ήταν πραγματικά χρεωμένος. Ο Ναυσιφάνης όχι μόνο αναφέρεται ως «Μαλάκιο», αλλά τον αποκαλούσε «Αγράμματο» «Απατεώνα» και με ακόμη χειρότερα ονόματα. Στο Δημόκριτο έδινε το ψευδώνυμο Ληρόκρητος («Έμπορος της βλακειάς»), ενώ σε ότι αφορά τον Λεύκιππο, αρνείται ότι υπήρξε ποτέ τέτοιος φιλόσοφος, μια δήλωση την οποίαν σύγχρονοι κριτικοί έχουν την τάση πολύ περίεργα να την παίρνουν αρκετά στα σοβαρά²⁴. Άλλοι μεγάλοι άνδρες δεν τα πέρασαν καλά στα χέρια του: ο Αριστοτέλης ήταν «ο Άσωτος», ο Ηράκλειτος «Συγχυσμένο μυαλό» (εδώ φαίνεται κάποια δικαίωση σε αυτή την περίπτωση), ο Πύρρων «αδαής» και «ανεκπαιδευτος». Είναι βεβαίως σοβαρή αδυναμία σε έναν μεγάλο άνδρα, αλλά οι μέθοδοι της διαμάχης δεν ήταν ίσως τόσο λεπτοί στην εποχή του Αθηναϊκού εκφυλισμού, και μπορεί να είχαν φανεί στον Επίκουρο αναγκαίες για την ίδια του την αξιοπρέπεια για να διατηρήσει της ανεξαρτησία του ακόμη και με αυτά τα πολύ αναξιοπρεπή μέσα. Οι μαθητές του²⁵ ήταν αρκετά πρόθυμοι να δεχθούν οπωσδήποτε την ύπαρξη χρέους προς τον Δημόκριτο, αλλά για τον ίδιο τον Επίκουρο η ιδέα έμοιαζε να είναι ανυπόφορη.

Στην ηλικία των εβδομήντα καταλήφθηκε από επώδυνη ασθένεια, και μετά από ολονύκτια αγωνία, υπέφερε με την μεγαλύτερη καρτερία, πέθανε παραγγέλλοντας στους φίλους του να θυμούνται τα δόγματα. Στη διαθήκη του κληροδότησε το σπίτι και τον κήπο στον Έρμαρχο και τους διαδόχους του στην ηγεσία για την χρήση των πιστών, έκανε πρόβλεψη για τον εορτασμό των Επικούρειων γιορτών, και εμπιστεύθηκε στη φροντίδα των θεματοφυλάκων του το γιό και την κόρη του Μητρόδωρου, που είχε πεθάνει πριν από αυτόν. Είναι δύσκολο να φανταστούμε κάτι άλλο εκτός από την ευγενική και φιλική επίδραση πάνω στους μαθητές του, που προκύπτει από τον χαρακτήρα τέτοιου δασκάλου.

Λέγεται ότι ο Επίκουρος ήταν ο πιο πολυγραφότερος συγγραφέας ανάμεσα στους φιλοσόφους της αρχαιότητας και οι κύλινδροι των βιβλίων του αριθμούσαν τριακόσιους. Από αυτά τα βιβλία οι τίτλοι που έχουν φτάσει μέχρις εμάς, και κάποια από τα πολλά αποσπάσματα τα οποία έχουν διασωθεί χωμένα βαθιά στους ύστερους Έλληνες και Ρωμαίους συγγραφείς μπορούν να προσδιορίσουν με βεβαιότητα καθορισμένα έργα. Το πιο σημαντικό από τα κείμενα του ήταν χωρίς αμφιβολία η πραγματεία Για τη Φύση (*περί φύσεως*), η οποία εκτεινόταν σε όχι λιγότερο από τριάντα επτά βιβλία. Άλλοι τίτλοι οι οποίοι δείχνουν σημαντικά έργα είναι Για τα Άτομα και το Κενό, Για Επιλογές και Αποφυγές, Για το Τέλος (δηλαδή ο ηθικός σκοπός της ζωής), ο Κανών (δηλαδή οι αρχές της διαδικασίας: είναι αυτό

24 Δες Μέρος Α', Κεφ. Β

25 Πλουταρχ. Προς Κωλωτ. 3 1108. U 234 n.

το έργο που λέγεται ότι έχει στηριχθεί στον *Τρίποδα* του Ναυσιφάνη), Για τους Θεούς, Για την Οσιότητα, Για την Ανθρώπινη Ζωή (δηλαδή διαφορετικά είδη ζωής τις οποίες οι άνθρωποι επιλέγουν ή μπορούν να επιλέγουν για τον εαυτό τους), Το Συμπόσιο, Για την Όραση, Για την αφή, Για τη Μοίρα (χωρίς αμφιβολία, επίθεση στον ντετερμινισμό του Δημόκριτου), Για τα Είδωλα (δηλαδή εικόνες της όρασης), Για τη Μουσική, Για τη Δικαιοσύνη και τις άλλες Αρετές, Για τη Βασιλεία. Ο βιογράφος του μας λέει ότι χρησιμοποιούσε «συνηθισμένη γλώσσα» για να εκθέσει τις θεωρίες του και ότι το ύφος του ήταν «σαφές». Όποιος προσπάθησε να μελετήσει την *Επιστολή προς Ηρόδοτον* ή τις *Κύριες Δόξεις* θα τείνει να αμφισβητήσει αυτή τη δήλωση, και να συνταχθεί μάλλον με την μομφή του Αριστοφάνη του Αλεξανδρινού κριτικού, που παραπονιόταν ότι υπάρχει τόσο πολλή «ιδιομορφία» στο ύφος του Επίκουρου²⁶. Το γεγονός είναι πιθανόν ότι ο Επίκουρος προσπαθώντας να πραγματοποιήσει την δική του συνταγή²⁷ ότι κάθε λέξη πρέπει να αποδίδει μια σαφή έννοια που να αντιστοιχεί ακριβώς στο πράγμα για το οποίο μιλάμε, δεν αντιλήφθηκε πόσο τεχνική είχε γίνει σαν συνέπεια η εκλογή και η χρήση των λέξεων: οι έννοιες ήταν χωρίς αμφιβολία σαφείς γι' αυτόν, αλλά η φρασεολογία είναι πολύ σκοτεινή για τον αμύητο. Η *Επιστολή προς Μεινοικέα*, η οποία απευθύνεται πιο γενικά, είναι πολύ πιο σαφής στο ύφος, και ίσως θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ένα εξωτερικό και ένα εσωτερικό ύφος στα κείμενα του Επίκουρου.

Από τις διασωθείσες πηγές για τη γνώση μας για την επικούρεια φιλοσοφία οι πλέον σημαντικές είναι τρεις επιστολές τις οποίες διατήρησε ο Διογένης Λαέρτιος εμφανίζοντας ότι έχουν γραφεί από τον ίδιο τον Επίκουρο προς τους τρεις μαθητές του τον Ηρόδοτο, τον Πυθοκλή και τον Μεινοικέα. Η πρώτη πραγματεύεται τις κύριες αρχές της φυσικής θεωρίας, η δεύτερη τα ουράνια φαινόμενα, και η τρίτη την ηθική θεωρία. Για την αυθεντικότητα της πρώτης επιστολής πρακτικά δεν υπάρχει υποψία, και η Τρίτη, αν και είναι σε πολύ διαφορετικό και πολύ λιγότερο στριφνό ύφος, είναι τώρα γενικά αποδεκτό ότι είναι έργο του Επίκουρου: η Επιστολή προς Πυθοκλή, η οποία φέρει ίχνη συλλογής, δεν γράφηκε πιθανόν από τον ίδιο τον Επίκουρο, αλλά χωρίς αμφιβολία ενσωματώνει ορθή επικούρεια παράδοση. Σε αυτές προτίθενται από τον Διογένη μια συλλογή από σαράντα «Κύριες Δόξεις» (*Κύριαι Δόξαι*), η αυθεντικότητα των οποίων είναι γενικά παραδεκτή. Από τα άλλα έργα του ίδιου του Επίκουρου μικρά αποσπάσματα έχουν διατηρηθεί σε παράθεση από πολλούς Έλληνες και Λατίνους συγγραφείς: η ακούραστη ενέργεια του Hermann Usener²⁸ έχει συλλέξει μια μεγάλη ποσότητα από αυτά σε έναν όμορφα ταξινομημένο και ανεκτίμητο τόμο. Σε αυτή τη συλλογή πρέπει να προστεθεί μια σειρά από ογδόντα αφορισμούς²⁹ που ανακαλύφθηκαν σε χειρόγραφο στο Βατικανό που πραγματεύονται αποκλειστικά την ηθική θεωρία. Εκτός από το έργο του ίδιου του Επίκουρου ορισμένα άλλα κείμενα

26 D L x 13 *ιδιωτάτη* ἐστίν.

27 Επικ. i παρ. 38.

28 Epicurea, Leipzig 1887.

29 Εκδόθηκε από C. Wotke στο *Wiener Studien*, 1888, pp. 191 ff, με παρατηρήσεις από τους Usener και Gomperz.

επικούρειών έχουν διασωθεί. Τα λίγα αποσπάσματα³⁰ τα οποία παραμένουν από τον Μητρόδωρο δεν προσφέρουν μεγάλη βοήθεια στην κατανόηση της επικούρειας θεωρίας. Περισσότερο χρήσιμο υλικό μπορεί να βρεθεί στην μεγάλη λίθινη επιγραφή³¹ η οποία ανακαλύφθηκε στα Οινόανδα της Λυκίας το 1884, στην οποία κάποιος Διογένης, ένας επικούρειος, είχε εκθέσει τις κύριες αρχές του δόγματος του με την ελπίδα του προσηλυτισμού των περαστικών. Η εξερεύνηση του Herculaneum επίσης στο τέλος του δεκάτου ογδόου αιώνα έφερε πολύτιμο επικούρειο θησαυρό σε μεγάλο αριθμό παπύρων, το μεγαλύτερο μέρος από τους οποίους αποδείχθηκε ότι είναι έργα του Φιλόδημου, του επικούρειου που ήταν σύγχρονος με τον Κικέρωνα και δάσκαλος του Πείσωνα, του ύπατου το 58 π. Χ. Οι πάπυροι είναι βεβαίως κακά απανθρακωμένοι και ακρωτηριασμένοι και η διαδικασία ανοίγματος τους ήταν τόσο δύσκολή ώστε έγινε περισσότερη ζημιά. Εντούτοις έγινε δυνατόν να δημοσιευτούν³² πολλοί από αυτούς σε αποσπασματική μορφή. Από τα έργα του Φιλόδημου τα πιο σημαντικά είναι διατριβές στη Ρητορική και Περί Σημείων και Σημειώσεων, το τελευταίο ένα είδος επικούρειας λογικής, και τα δυο δείχνουν νέα ενδιαφέροντα στη σχολή που αναπτύχθηκαν μετά τον θάνατο του Δασκάλου, και ένα δοκίμιο Περί Ευσεβίας³³, το οποία παρά την πολύ ακρωτηριασμένη του μορφή έχει σημαντική αξία βοηθώντας μας να ανασυνθέσουμε την επικούρεια θεολογία. Αλλά σε μεγάλη απόσταση το πλέον πολύτιμο επικούρειο τεκμήριο είναι βεβαίως το μεγάλο ποίημα του Λουκρήτιου. Ώστε για όλη την ποιητική του φαντασία και το αντιθηρησκευτικό του πάθος, το οποίο κατά καιρούς τον απομάκρυνε από την άμεση έκθεση του συστήματος, ήταν ήδη πιστός στις κύριες θεωρίες του δασκάλου του, πάντοτε ήταν πιστευτό. Αλλά έχει αφεθεί στους σύγχρονους μελετητές³⁴, με προσεκτική σύγκριση και συνεχή έρευνα, να αποκαλύψουν την εξαιρετική ακρίβεια και την διορατικότητα με την οποία είχε εκφράσει ακόμη και με την παραμικρή λεπτομέρεια τις ιδέες και ακόμη και την φρασεολογία του Επίκουρου. Μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο ότι είχε πάντοτε μπροστά του ένα κείμενο από ένα από τα έργα του δασκάλου (πιθανόν την «Μεγάλη Επιτομή»³⁵), και αν και μπορεί να υπάρχουν μέρη όπου δεν έχει πλήρως κατανοήσει την σημασία τους, είναι εξαιρετικά απίθανο να έχει σε κάποιο σημείο εισάγει έννοιες ή αναπτύξεις δικές του.

30 Αυτά συγκεντρώθηκαν από τον A. Koerte (Teubner, 1890).

31 εκδόθηκε στη σειρά Teubner, εκδ. I. William (1907).

32 *Volumina Herculaneusia*: δημοσιευμένα από το 1861 και μετά στην Νεάπολη. Ο Gomperz στο *Herculaneische Studien* (1865) εξέδωσε την διατριβή *Περί Σημείων* και *Περί Ευσεβίας*, και ασχολήθηκε με άλλα σε άρθρα του περιοδικού. Ο W. Scott (*Fragmenta Herculaneusia*, 1885) εξέδωσε σημαντικά κομμάτια σχεδίων με μολύβι που έγιναν κατά τη διάρκεια των ανακαλύψεων και βρίσκονται κατατεθειμένα στη Βιβλιοθήκη Bodleian.

33 Εκδ. Gomperz 1866. Τα υπολείμματα διαφόρων έργων του Φιλόδημου εκδόθηκαν στα κείμενα Teubner: *περί οικονομίας*, εκδ. C. Jensen, 1906. *περί κακιών* lib. X, εκδ. C. Jonson, 1911, *Περί μουσικής*, εκδ. I. Kemke, 1884, *περί τοῦ καθ' Ὁμηρον ἀγαθοῦ βασιλέως*, εκδ. A. Olivieri, 1909, *περί παρρησίας*, εκδ. A. Olivieri, 1914, *Volumina Rhetorica*, εκδ. S. Sudhaus, 1892, 1895, 1896, *περί ὀργῆς*, εκδ. C. Wilke, 1914.

34 Το μεγαλύτερο χρέος οφείλεται στον Munro, τον Woltjer, τον Tohte, τον Brieger και πάνω απ' όλους τον Giussani.

35 Δες Giussani, *Studii Lucreziani*, pp 1-20.

Εκτός από τα κείμενα των επικουρείων, κερδίζουμε επίσης πολλές χρήσιμες πληροφορίες από τους κριτικούς τους. Ο Κικέρων στο έργο *De Finibus* ασκεί κριτική στην ηθική θεωρία και στο έργο *De Natura Deorum* στην θεολογία του Επίκουρου. Η δηλωμένη του περιφρόνηση για την επικούρεια φιλοσοφία και η βιασύνη του στο γράψιμο τον οδήγησε συχνά να περιορίζεται σε απρόσεκτες παραφράσεις του πρωτοτύπου, και σε δύσκολα σημεία, τα οποία προφανώς ήταν ανίκανος να τα καταλάβει, ήταν ικανοποιημένος με τη λεκτική αναπαραγωγή. Είναι εντούτοις πολύ περισσότερο χρήσιμος δίνοντας επιβεβαιωμένες μαρτυρίες αυτών που γνωρίζουμε από αλλού, αλλά στα λίγα κρίσιμα σημεία στα οποία πρέπει να βασιστούμε στην αστήρικτη του πηγή, ειδικά σε σχέση με ορισμένα σκοτεινά προβλήματα στην Επικούρεια θεολογία, αποδεικνύεται πολύ αβέβαιος οδηγός. Ο Πλούταρχος επιτίθετο στην επικούρεια φιλοσοφία σε δυο έργα, «Προς Κωλώτην», κριτική σε ένα δοκίμιο στο οποίο ο μαθητής του Επίκουρου προσπάθησε να δείξει ότι η ζωή ήταν αδύνατη κάτω από οποιαδήποτε άλλη φιλοσοφική θεωρία, και διάλογο που είχε σκοπό να δείξει «ότι μια Ευτυχισμένη Ζωή δεν είναι δυνατή σύμφωνα με την θεωρία του Επίκουρου». Και τα δυο αυτά έχουν αξία για την εξέταση της ηθικής θεωρίας, ειδικά καθώς ο Πλούταρχος είναι προσεκτικός, όπου είναι δυνατόν, να παραθέτει τα ίδια τα λόγια του Επίκουρου. Ο Σενέκας σε πολλά από τα κείμενα του, ειδικά στις Ηθικές Επιστολές, αναφέρει συχνά τις θεωρίες του Επίκουρου και συχνά με επιδοκimasία: είναι περισσότερο ακριβής στην μετάφραση του από τον Κικέρωνα, αλλά οι παραθέσεις του περιορίζονται σχεδόν εξολοκλήρου στην ηθική πλευρά του συστήματος. Από τους άλλους συγγραφείς που μας βοηθούν εντελώς σημαντικά οι κύριοι είναι ο Σέξτος Εμπειρικός, ο οποίος περιέγραψε τις επικούρειες θεωρίες κάπως εκτεταμένα στο έργο του *Προς Μαθηματικούς*, ο Στοβαίος, ένας βυζαντινός μελετητής του έκτου αιώνα μ. Χ., ο οποίος εκτός ότι συνέθεσε ένα *Florilegium* που περιέχει πολλά ρητά του Επίκουρου, ήταν ο αυθεντικός συγγραφέας του έργου «Δόγματα Φιλοσόφων» που αποδίδεται γενικά στον Πλούταρχο, και ο Αθήναιος, του οποίου οι «Δειπνοσοφιστές» έχει πολλές σποραδικές παραθέσεις και νύξεις. Κανένας άλλος συγγραφέας δεν περιέχει κάτι σαν συνεχή περιγραφή της επικούρειας φιλοσοφίας ή κάποιου μέρος της, αλλά νύξεις και αναφορές έχουν συλλεγεί από τον Usener από πολλές άλλες πηγές.

Ο σύγχρονος κριτικός για τον Επίκουρο πρέπει να χρησιμοποιήσει σαν βάση της εργασίας του τις *τρεις Επιστολές* και τις *Κύριες Δόξες* από τον Διογένη και το *Για τη Φύση των Πραγμάτων* του Λουκρήτιου: αυτά πρέπει να τα συγκρίνει και να τα χρησιμοποιήσει για να συμπληρώσει το ένα το άλλο, καλύπτοντας τα κενά και αποκτώντας υποστήριξη ή κριτική από άλλες πηγές. Η εργασία έχει γίνει συνήθως, ειδικά στην Αγγλία, με μάλλον εκλεκτικό πνεύμα, εντυπωσιακές ιδέες παρμένες από διαφορετικά μέρη και συνδεδεμένες χωρίς πολύ σκέψη για την βαθύτερη σχέση. Το αποτέλεσμα είναι η επιβεβαίωση της δημοφιλούς ιδέας ότι ο Επίκουρος ήταν ένας έκλυτος στοχαστής και η φιλοσοφία του ένα συνονθύλευμα. Είναι το αντικείμενο της ακόλουθης περιγραφής του συστήματος του να προσπαθήσουμε να συνδέσουμε μαζί τα

διάφορα μέρη του πιο στενά. Αυτό μπορεί να γίνει χωρίς καμία βίαιη παραποίηση ή βεβιασμένη ερμηνεία των πηγών, και όσο περισσότερο προσεκτικά εξετάζεται ο Επίκουρος με αυτή την πρόθεση, τόσο περισσότερο θα γίνει σαφές ότι τα διαφορετικά μέρη της θεωρίας του δεν είναι μόνο μόνο τους συνεκτικά μέρη του έργου, αλλά όλα βασίζονται το ίδιο άμεσα στην θεμελιώδη αρχή, από την οποία ξεκίνησε, του αλάθητου των αισθήσεων.

Μετάφραση: ΛΕΩΝΙΔΑΣ Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ
ΑΘΗΝΑ 2020